

A comparison of clergy approaches and their consequences in the Iranian Constitutional and the Great French Revolutions

Pourya Esmaeili ¹ and Talat Dehpahlavan ²

1- Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.

2- Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/01/31 Accepted: 2026/05/11 pp: 18- 31 Keywords: The Great French Revolution; Iranian Constitutional Revolution; Clergy; Relationship between religion and politics.	The clergy, as an important class with different attitudes, played a significant role in the formation of the Iranian Constitutional Revolution and the Great French Revolution. Therefore, the purpose of this research is to answer the question: What were the most important similarities and differences between the clergy in the Iranian Constitutional Revolution and the Great French Revolution? In these two revolutions, the Iranian and French clergy, considering that they were from the main and influential classes of society, tried to maintain their status among the people and adjust the direction of the revolution towards their intended goals, which could be their similarity. However, the difference between them was that the clergy in Iran took the lead in the revolution and emphasized the implementation of Sharia laws and implemented the necessary changes in the parliament and the constitutional law. However, in France, the clergy lost its main position due to the lack of a reliable popular base, and the laws in that country's parliament were formulated by liberals, and no place was considered for Sharia laws and the implementation of the opinions of the clergy. This article examines the dimensions and angles of this issue using a comparative method based on description and analysis. The research findings show that Iranian clerics wanted a constitution based on Islamic laws, considering the social structure of Iranian society, but in France, constitutionalists, considering the humanist culture of Europe, separated religion from politics. Thus, the role of the clergy in this event was diminished. Citation: Esmaeili, P., and Dehpahlavan, T. (2025). A comparison of clergy approaches and their consequences in the Iranian Constitutional and the Great French Revolutions. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(3), 18-31.
	 © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56998.1063 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.2.4

Extended Abstract

Introduction

This article compares the approaches of the Iranian clergy in the Constitutional Revolution with those of the clergy in the Great French Revolution and examines their consequences. The reason for choosing this topic is that the clergy class, considering the social structure of Iranian society, has always played a significant role in influencing people's thoughts throughout history, especially during the Qajar period and after the tobacco concession was banned under the leadership of Mirza Shirzai, the Shiite clergy, as progressive leaders, guided different segments of society and brought the Constitutional Revolution to fruition. By writing treatises, they introduced constitutionalism in accordance with Islamic law and had a positive stance towards this important event.

However, a minority of this community also viewed it with a negative attitude, but the great clerics in practice changed the authoritarian system by mobilizing the people, and as a result, after the revolution, they strongly emphasized the religious nature of its achievements so that the legitimacy of the constitution would not be lost. The class system also dominated the society of that country on the eve of the Great French Revolution (1789). In the meantime, the clergy class was at the top and enjoyed great power and had many privileges in their hands. Therefore, when the third class, that is, the lower classes of society, revolted against the interests of the nobility and the upper classes, the clergy did not react well, but due to the pressure of the people, they finally surrendered and lost many privileges. Finally, considering the European structure of French society, they separated religion from politics, unlike the Iranian Constitutional Revolution. Although the French Revolution preceded the Iranian Constitutional Revolution, since it had a certain influence on the thoughts of Iranian freethinkers and some clerics, it is possible to examine the performance of the clergy class in both revolutions in a comparative manner.

Material & Methods

This article examines the dimensions and angles of this issue using a comparative method based on description and analysis, as well as using reliable historical sources.

Results and discussion

The research findings show that Iranian clerics wanted a constitution based on Islamic laws, considering the social structure of Iranian society, but in France, constitutionalists, considering the humanist culture of Europe, separated religion from politics. Thus, the role of the clergy in this event was diminished.

Conclusion

The Iranian Constitutional Revolution and the French Revolution are considered to be social revolutions that brought about rapid and fundamental changes in the political, economic, and social structure of society, in which the lower classes of society rose up to eliminate injustice, financial corruption, and tyranny of the government. The French Revolution, due to its scope, became the forerunner of revolutions in some countries, so that the intellectuals and educated classes of these societies, considering the social and political structure of their country, benefited from its ideals to the extent possible. Iranians were no exception to this rule, and they became familiar with the truth of the revolution through books and the press, and of course, they tried to follow its example by considering the conditions of the society.

Meanwhile, the role of the clergy in popular mobilization was significant. Unlike the French, who had intellectuals at the top of the pyramid of struggle and had isolated and marginalized the clergy, and thus advanced their revolution, prominent Iranian clerics, as the main leaders, along with intellectual elements, were able to benefit from the people's deep dissatisfaction with

Iran's entry into the new era and the numerous defeats from foreign forces and their colonialism, which was also accompanied by internal tyranny and thus created a deep conflict, and strengthen the revolutionary spirit in them.

Meanwhile, the clergy, which before the promotion of constitutionalism could only be categorized from a religious perspective and interpretations, was then faced with new issues in the areas of freedom, law, security, and social justice, and therefore declared its position on each of them. The Constitutional Revolution, which was considered the starting point of Iran's entry into the new era, caused a great gap to form between political forces, including the clergy, in relation to tradition, modernity, and revolution. In this regard, major divisions emerged among the clergy, which can be divided into three groups: Sharia-oriented, justice-oriented, and religious modernists.

Although a number of traditional scholars opposed the constitution, the majority joined the movement and helped advance the movement's goals with religious and reckless fatwas, and they proposed freedom, equality, and separation of powers, and considered it in accordance with Islamic law. In France, the social movement was ideologically the embodiment of the ideals of the liberal school and was led by the capitalist class, especially modern intellectuals, who abandoned the feudal system, aristocracy, and the power of the clergy in society, and thus the country underwent transformations. In fact, the humanist spirit that had its roots in the European Renaissance era penetrated France. They promoted secularism by separating religion from politics, unlike the Iranian revolutionaries, but like the Iranians, they suffered a crisis because they did not benefit from a unified thought. The church also lost its privileges and no longer gained serious power.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقایسه رویکردهای نهاد روحانیت در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه و پیامدهای آن

پوریا اسمعیلی^۱ و طلعت ده پهلوان^۲

۱- استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۲- استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	روحانیت به عنوان طبقه‌ای مهم با نگرش‌های مختلف نقش بسزایی در شکل‌گیری انقلاب مشروطیت ایران و انقلاب کبیر فرانسه داشتند. بنابراین، هدف از انجام پژوهش پاسخ دادن به این سؤال است که، مهم‌ترین وجوه تشابه و تمایز روحانیت در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه چه بود؟ روحانیون ایرانی و فرانسوی در این دو انقلاب با توجه به این که از طبقات اصلی جامعه و تأثیرگذار بودند تلاش کردند تا جایگاه خود را در بین مردم حفظ نمایند و جهت انقلاب را به سمت اهداف مدنظر خویش تنظیم کنند که می‌تواند شباهت آنان باشد، اما تمایز میان آن‌ها این بود که روحانیون در ایران، رهبری انقلاب را به عهده گرفتند و بر اجرای قوانین شرع تأکید و تغییرات لازم در مجلس و قانون اساسی مشروطه را اعمال نمودند، اما در فرانسه روحانیت به دلیل فقدان پایگاه مردمی قابل اتکاء، جایگاه اصلی خویش را از دست داد و قوانین در مجلس آن کشور توسط لیبرال‌ها تدوین شد و جایگاهی برای احکام شرعی و اعمال نظر نهاد روحانیت در نظر گرفته نشد. این مقاله با استفاده از روش مقایسه‌ای مبتنی بر توصیف و تحلیل، ابعاد و زوایای این موضوع را بررسی می‌کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که روحانیون ایرانی خواستار مشروطه بر اساس قوانین اسلامی با توجه به ساختار اجتماعی جامعه ایران بودند اما در فرانسه مشروطه خواهان با توجه به فرهنگ اومانیستی اروپا دین را از سیاست کنار نهادند. بدین ترتیب، نقش روحانیت در این رویداد کم رنگ شد.
دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱	
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۱	
صص: ۱۸-۳۱	
واژگان کلیدی: انقلاب کبیر فرانسه، انقلاب مشروطه ایران، روحانیون، نسبت دین و سیاست.	

استناد: اسمعیلی، پوریا؛ و ده پهلوان، طلعت. (۱۴۰۴). مقایسه رویکردهای نهاد روحانیت در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه و پیامدهای آن. *نشریه سیاست در آینه تاریخ*، ۲(۳)، ۱۸-۳۱.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56998.1063>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.2.4>

^۱ نویسنده مسئول: پوریا اسمعیلی، پست الکترونیکی: historian.p@gmail.com، تلفن: ۰۹۱۸۶۸۴۸۹۹۰

مقدمه

این مقاله به مقایسه رویکردهای روحانیت ایران در انقلاب مشروطه با رویکردهای روحانیت کبیر فرانسه می‌پردازد و پیامدهای آن را بررسی می‌کند. علت انتخاب این موضوع چنین است که طبقه روحانی با توجه به ساختار اجتماعی جامعه ایران همواره در طول تاریخ نقش بسزایی در تأثیرگذاری بر اندیشه مردم ایفا نموده است به خصوص در دوره قاجار و پس از تحریم امتیاز تنباکو به رهبری میرزای شیرازی، روحانیت شیعه به عنوان رهبران پیشرو با هدایت اقشار مختلف جامعه انقلاب مشروطه را به ثمر رساندند. آنان با تألیف رسائل، مشروطیت را منطبق شرع اسلام معرفی نمودند و موضعی مثبت نسبت به این رویداد مهم داشتند. با این حال، اقلیتی از این جماعت نیز با نگرش منفی بدان نگریستند اما روحانیون بزرگ در عمل با بسیج مردم، نظام استبدادی را تغییر دادند و در نتیجه پس از انقلاب هم به دینی بودن دستاوردهای آن به شدت تأکید کردند تا مشروع بودن مشروطه از میان نرود. نظام طبقاتی نیز در آستانه انقلاب کبیر فرانسه (۱۷۸۹م.) بر جامعه آن کشور حاکم بود. در این میان طبقه روحانیت در رأس قرار داشت و از قدرت زیادی برخوردار بود و امتیازات بسیاری در ید خویش داشتند. پس زمانی که طبقه سوم یعنی اقشار فرودست جامعه برضد منافع اشراف و طبقات بالا انقلاب کردند روحانیون واکنش خوبی نشان ندادند اما با توجه به فشار مردم سرانجام تسلیم شدند و امتیازات زیادی را از دست دادند و در خاتمه با توجه به ساختار اروپایی جامعه فرانسه برخلاف انقلاب مشروطه ایران دین را از سیاست جدا نمودند. گرچه انقلاب کبیر فرانسه نسبت به انقلاب مشروطه ایران متقدم است با این وجود چون به نوعی بر افکار آزاد اندیشان ایرانی حتی برخی از روحانیون مؤثر بود می‌توان به صورت تطبیقی عملکرد طبقه روحانیت را در هر دو انقلاب بررسی کرد. بنابراین، در همین راستا این سؤال مطرح می‌شود که، مهم‌ترین وجوه تشابه و تمایز روحانیت در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه چه بود؟ روحانیون ایرانی و فرانسوی در این دو انقلاب با توجه به این که از طبقات اصلی جامعه و تأثیرگذار بودند تلاش کردند تا جایگاه خود را در بین مردم حفظ نمایند و جهت انقلاب را به سمت اهداف مدنظر خویش تنظیم کنند که می‌تواند شباهت آنان باشد، اما تمایز میان آن‌ها این بود که روحانیون در ایران، رهبری انقلاب را به عهده گرفتند و بر اجرای قوانین شرع تأکید و تغییرات لازم در مجلس و قانون اساسی مشروطه را اعمال نمودند، اما در فرانسه روحانیت به دلیل فقدان پایگاه مردمی قابل اتکاء، جایگاه اصلی خویش را از دست داد و قوانین در مجلس آن کشور توسط لیبرال‌ها تدوین شد و جایگاهی برای احکام شرعی و اعمال نظر نهاد روحانیت در نظر گرفته نشد.

پیشینه تحقیق

پیرامون پیشینه مقاله تاکنون تحقیقاتی به شکل تطبیقی انجام نشده است و محققان رویکردهای نهاد روحانیت در این دو انقلاب را جداگانه بررسی نموده‌اند و یا این که انقلاب اسلامی ایران را با انقلاب کبیر فرانسه مقایسه کرده‌اند و یا قانون اساسی مشروطه را با فرانسه پس از انقلاب ۱۷۸۹م. مقایسه نمودند. مثلاً، قاسم قریب (۱۴۰۰)، در مقاله: «بررسی تطبیقی روند تدوین نخستین قانون اساسی در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه»، با این رویکرد به پژوهش پرداخته است. و یا علی شیرخانی و جعفر ساسان (۱۳۹۸)، در مقاله: «مقایسه پیامدهای سیاسی انقلاب فرانسه و انقلاب اسلامی ایران با تأکید بر دگرگونی ساختار سیاسی»، همان طور که اشاره شد انقلاب اسلامی ایران را به طور کلی و از جنبه سیاسی و پیامدهای آن با انقلاب فرانسویان مقایسه نموده است. بنابراین، با توجه به تازه بودن موضوع پرداختن به شباهت‌ها و تفاوت‌های عملکرد و نقش آفرینی طبقه روحانی در هر کدام از این انقلاب‌ها در جهت شناخت بهتر از این قشر که همواره در میان مردم اثرگذار بودند ضروری به نظر می‌رسد.

وجوه تشابه و تمایز نهاد روحانیت در دو انقلاب

از نظر سلسله مراتب روحانیون در دوره قاجار و در آستانه انقلاب مشروطه بزرگترین قشر اجتماعی به حساب می‌آمدند. بالاترین بخش علما مراجع تقلید بودند که در عتبات ساکن و مورد احترام قرار داشتند و پس از آنان مجتهدان و امامان جمعه که با فرمان شاه انتخاب می‌شدند و در نهایت شیخ‌الاسلام که معمولاً قاضی بودند و طلاب و واعظان در رده‌های پایین‌تر که بیشترین ارتباط را با مردم داشتند. جان فوران بر این باور است که نقش این طبقه پیچیده‌تر، متناقض و نوسانی بود و همین امر راه را برای تعبیر و

تفسیرهای متضاد هموار ساخت. براون آن‌ها را مشروطه‌خواه و الگار ضد شاه می‌داند اما ارجمند معتقد است روحانیان در آغاز مشروطه خواه و ضد شاه بودند اما سرانجام بسیاری از آن‌ها طرفدار شاه و ضد مشروطه شدند. بهترین راه رسیدن به یک دیدگاه هماهنگ آن است که روحانیت بر اساس جناحها و مراتبی که داشتند و در قسمت بالا بدان اشاره شد بررسی گردد (فوران، ۱۳۸۷: ۲۷۷).

در فرانسه قرن هجدهم هم سه طبقه شناخته شده بودند: ۱- روحانیون؛ ۲- نجبا؛ ۳- عوام. اما طبقه روحانیت از جایگاه قدرتمندی بهره‌مند و تشکیلات کلیسا در این کشور سابقه طولانی داشت. این تنوع مراتب اجتماعی در آستانه انقلاب بسیار مهم بود. در همین راستا اسکاچپول در تحلیل جامعه فرانسه بر عوامل ساختاری از پیش تعیین شده همچون، فشارهای بین‌المللی، ضعف ساختارهای دولت، جامعه دهقانی و نیروهای مسلح در کنار قدرت روز افزون روحانیت اعتقاد دارد که چطور این شرایط آماده شده است و افراد فرودست جامعه برای اعاده حق خویش و برقراری عدالت به پاخاستند و اینچنین انقلاب‌ها را بوجود آوردند (اسکاچپول، ۱۳۸۹: ۲۵۰). سلسله مراتب روحانیون در فرانسه هم عبارت بود از: روحانیون عالی مقام یعنی کاردینال‌ها، اسقف‌ها، رؤسای دیرها و کشیش‌های ساده روستایی. کلیسای کاتولیک بزرگ‌ترین زمیندار کشور، بر محصولات، مالیاتی به نام دیمه وضع کرده بود. دیمه در حالی که شدت افزایش مالیات دولت را کم‌تر کرده بود، گرفتاری فقیرترین مردم را بیشتر می‌کرد (کورزین، ۱۳۹۵: ۱۸). آنان از امتیازات اقتصادی، سیاسی، قضایی و مالی مهمی برخوردار بوده و وسعت املاکشان یک پنجم مساحت فرانسه بود که عواید سالانه آن‌ها از هشتاد تا صد میلیون لیر تخمین زده شده است (توکویل، ۱۳۶۹: ۶۲).

کلیسای کاتولیک و سیاست‌های مذهبی اسقف‌ها و تشکیلات سازمان یافته آنان حتی نظام سلطنتی را هم تحت تأثیر قرار داده بود و پادشاه به این قشر با نفوذ احترام می‌گذاشت. کلیسای کاتولیک دقیق‌ترین تقسیمات اسقفی را در اختیار داشت و حتی به مدت هفتاد سال پایها در آوینیون فرانسه در اسارت بودند. همچنین آنان در فرانسه همواره مشکلاتی را برای پروتستان‌ها ایجاد می‌کردند هر چند آنان در عصر هانری دوناوار (۱۵۸۹ م) با صدور فرمان نانت آزادی مذهبی را به دست آورده بودند اما سیاست‌های لوئی چهاردهم و صدراعظم ریشیلو موجب پیشرفت این مسأله شد و سبب گردید تا پروتستان‌ها که حدود سیصد تا پانصد نفر بودند فرانسه را ترک نمایند و کاتولیک‌ها که با فتوادل‌ها پیوند عمیقی داشتند رکود اقتصادی فرانسه را رقم بزنند که همین امر راه را برای انقلابیون هموار نمود. (زله، ۱۳۷۴: ۱۶۹). از طرفی، پیروان مذهب پروتستان وقتی با این شرایط مواجه شدند با تأکید بر این شعار که «هر مؤمنی روحانی خویش‌تن است»، به نفی اعتبار مذهبی سلسله مراتب کلیسای کاتولیک پرداختند (بشیریه، ۱۳۸۹: ۲۳۱). بر خلاف فرانسه اکثریت قشر روحانی دوره قاجار طی چند نسل بر سر موضوعاتی همچون؛ نفوذ بیگانگان در جامعه ایران، فقر و عدم امنیت و فرصت طلبی درباریان با دولت مخالف بود. با این حال، در زمان انقلاب مشروطه روحانیون برجسته‌ای نظیر؛ سیدین طباطبایی و بهبهانی که چهره‌ای مردمی داشتند تلاش کردند تا با اتکاء بر مردم جریان انقلاب را هدایت کرده و جامعه را به سمت پیشرفت و مدنیت هدایت نمایند. با این وجود یک جریان ضد مشروطه به رهبری شیخ فضل‌الله نوری نیز با برنامه‌های مشروطه خواهان موافق نبود و بر سر اصول قانون اساسی و متمم آن که بر موارد برابری همه گروه‌های دینی و بسط و گسترش صلاحیت دادگاه‌های غیر شرعی صحنه می‌نهاد بست نشینی اختیار کرد و حتی روحانیون ضد مشروطه انجمنی بر پا کردند و در مخالفت با مجلس همدست محمد علی شاه شدند، بعضی نیز مثل امام جمعه تهران روابط مالی و خویشاوندی با دربار داشتند، عده‌ای هم به عنوان مالکان بزرگ در همدستی با شاه منافع مادی خویش را در نظر گرفتند و تعدادی نیز از نظر علمی و دانش دینی خود را برتر از سیدین می‌دانستند و با آنان حسادت می‌نمودند (فوران، ۱۳۸۷: ۲۷۸). بنابراین، چنین مسائلی بر تفرقه و ضعف این انقلاب دامن زد. در فرانسه هم خشم بر امتیازات روحانیون و آرزوی آزادی و نظام جمهوری و دموکراسی مردم را به انقلاب کشاند (دالین و دیگران: ۱۵). کلیسای کاتولیک بزرگترین ملک دار فرانسه به شمار می‌رفت و املاک وسیعی را در اختیار داشت و بدین صورت، بر فقر و پریشانی مردم افزوده بود و هرگونه مخالفت و جریانی را نیز سرکوب می‌کرد و با دربار نیز شریک بود (کرین، ۱۳۶۶: ۷۰). بسان برخی از روحانیون عصر قاجار که همانطور بدان پرداخته شد بر عکس قشر روحانی فرهیخته و آزاداندیش حاضر نبودند به خاطر دنیا طلبی و حفظ ثروت خویش مردم را همراهی کنند و به شدت با انقلابیون مخالفت ورزیدند. روحانیون فرانسه از سه راه کسب درآمد می‌کردند: ۱- از طریق مراسلات مذهبی و اموری که به عنوان خادمان کلیسا انجام می‌دادند. ۲- عشریه که به دو نوع کوچک و بزرگ تقسیم می‌گردید. ۳- اراضی وقفی. بنابراین، بخشی از روحانیون از لحاظ منافع، خصلت اشرافی داشتند

و در امور دولت نیز دخالت می‌نمودند. روحانیون ایران هم مثل همتایان فرانسوی خود عشریه و خمس، زکات و اوقاف را در اختیار داشته و از این طریق درآمدهای را کسب می‌کردند با این تفاوت بر عکس فرانسویان در ایران این اموال توسط اکثر روحانیون به درستی خرج می‌شد زیرا بیشتر آن‌ها درصدد بودند تا با صرف این پول‌ها با توجه به وضعیت دردناک مردم به آنان تا حدودی یاری رسانند.

به هر حال، در هر دو کشور نابرابری اجتماعی پابرجا بود و مردم همچنان قشر آسیب پذیر جامعه بودند و با پرداخت مالیات‌های سنگین به دولت تحت فشار قرار داشتند. در نتیجه بستر مناسبی برای نزاع بین مردم و دولت فراهم شد که سبب گردید اقشار مختلف جامعه با کمک رهبران بر علیه استبداد قیام نمایند (اسکاچپول، ۱۳۸۹: ۲۳۲). اسکاچپول با ارزشی خواندن چنین انقلاب‌هایی آن را پاسخ خشونت‌آمیز جنبش‌های عقیدتی به نابرابری‌های اجتماعی تبیین می‌کند (همان: ۲۵).

از سوی دیگر، پیوند دیانت و سیاست جزء لاینفک جامعه اسلامی ایران بوده و گسست بین این دو امری محال تلقی می‌شده است. به هر حال، رهبران دینی زمانی که اندیشه مشروطه خواهی و قانون اساسی مجلس توسط روشنفکرانی همچون؛ میرزا ملکم خان و طالبوف و غیره مطرح شد با تحولات سیاسی و اجتماعی اروپا آشنا شدند و سعی کردند تا با ادله شرعی از آن حمایت کرده و با درونی کردن نظام مشروطیت و همسو نمودن با قوانین اسلام، استبداد را ریشه کن نمایند. این روحانیون با تألیف رسائل و با اجتهاد خویش شرع اسلام را با توجه به مقتضیات زمان به مردمان متذکر شدند و علیه ظلم و ستم و برقراری عدالت تلاش نمودند، البته برخی نیز بر ضد مشروطه نوشتند. اما در کل مباحث روحانیت در حوزه قدرت سیاسی عمدتاً نظری در باب مفاهیمی چون مشروطه، استبداد و قانون و برقراری نسبت میان آن‌ها و شرع بود. در واقع، قشر روحانی قبل از هر گونه اقدام عملی تلاش کردند تا با تدوین رسائلی بر اندیشه مردم تأثیر بگذارند و حقوق اجتماعی و مدنی مردمان را یاد آوری نمایند. این رسائل از نظر کیفیت، اعتبار نویسنده یا سبک نگارش با هم یکسان نیستند، لحن و سبک رساله‌ها عموماً آکنده از اصطلاحات و واژگان فقهی و شرعی است (قادری، ۱۳۸۲: ۲۳۳)، و به ندرت رساله‌ای چون مکالمات مقیم و مسافر از روح‌اله نجفی اصفهانی یافت می‌شود که به شکل محاوره‌ای و در دفاع از مشروطه در سال ۱۳۲۷ ق نوشته شده و مردم عادی را مورد خطاب قرار می‌دهد. نویسنده این رساله روایتی اسلامی از نظام سیاسی مشروطیت ارائه می‌کند و به تبیین فقهی - سیاسی این نهضت می‌پردازد. سبک کتاب مبتنی به گفتگو و در قالب پرسش و پاسخ تهیه شده است که در آن حاج آقا نوراله به عنوان مسافر که نماد مشروطه خواه دینی است با حاجی مقیم که نماینده چهره‌های دینداری است و بر اثر اقدامات ضد دینی برخی از مشروطه خواهان نسبت به مشروطیت بدبین شده بودند با حضور ناظری به نام میرزا هدایت اله به گفتگوی خیالی درباره حکومت و نظام مشروطیت می‌نشیند (نجفی اصفهانی، ۱۳۸۴: ۱۵). وی بر این باور بود که محاسن مجلس شورای ملی و مشروطیت را به هزار کتاب نمی‌توان گنجاند و آن را اساس دیانت خواند و بر وحدت ملی و بسیج نیروهای مسلح در برابر دشمن تأکید داشت (صفایی، بی‌تا: ۱۴۰). برخی رساله‌های دیگر که در توجیه و تفسیر مشروطیت بر پایه اصول اسلامی نوشته شده‌اند عبارتند از: التالی المربوط فی وجوب المشروطه تألیف شیخ محمد اسماعیل محلاتی غروی، رساله توضیح مرام در باب دمسازی تشیع با مشروطیت از شیخ رضا دهخوارقانی، قانون مشروطه مشروعه از سید عبدالحسین لاری و رساله بیان معنی سلطنت مشروطه و فواید آن از عمادالعلما خلخالی (آژند، ۱۳۸۸: ۲۳۹). و برخی از این رسائل چون؛ کلمه جامع شمس کاشمیری تألیف آقا میرزا یوسف به گونه‌ای، رساله‌ای در باب آموزش مشروطه و مفاهیم آن و باز داشتن برخی از مشروطه خواهان از اعمال ناپسند است (زرگری نژاد، ۱۳۷۴: ۲۵۹). اما در میان این رسائل، کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله میرزای نائینی به معنای آگاه کردن امت به ضروریات شریعت و پاک کردن بدعت استبداد، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. وی با بکارگیری استدلال فقهی در دفاع از مشروطه و با تعریف جایگاه سلطنت تسلط خویش را در حوزه اندیشه سیاسی به اثبات می‌رساند. این روحانی برجسته «احکام سیاسیه» را جزء دوم حکمت عملی طبق نظر خواجه نصیرالدین طوسی در اخلاق ناصری شرح داده است (نائینی، ۱۳۶۰: ۶). او سیاست را یا از روی امانت و انصاف می‌داند و یا استبداد و چپاول مردم و در نظام شیعی وجود هیأتی از مجتهدان عادل را در امر حکومت ضروری قلمداد می‌کند که باید در مجلس و در امر حکومت حاضر باشند و از تصویب قوانین مغایر با شرع جلوگیری نمایند.

در واقع، نائینی قانون اساسی را طبق معیارهای شریعت در نظر می‌گیرد و با ارائه استدلال‌ات فقهی و عقلی خود را هوادار نظام مشروطه معرفی نموده است و استبداد را مایه تباهی و تفرقه مردم دانسته است. آزادی، امنیت، مساوات و عدالت را موجب آبادانی

کشور می‌داند و معتقد است که آشنایی مردم با ضروریات و جوهر دین راستین و آگاهی از فساد و کیفیات استبداد و برقراری نظام مشروطه ضروری خواهد بود (همان: ۱۲۵). مراجع تقلید مقیم نجف و کربلا نیز مشروطه را در جهت اجرای احکام شرعی و الهی بین مردم فارغ از تمایزات اجتماعی می‌دانستند (آبادیان، ۱۳۹۲: ۲۷۹). آخوند خراسانی، میرزا حسن خلیلی تهرانی و عبدالله مازندرانی چنین عقایدی را ابراز نمودند و با صدور بیانیه‌هایی در جهت به انحراف کشیده نشدن مشروطه در ایران تلاش می‌کردند. سید نصرالله تقوی نیز مشروطه را ضامن حفظ عقاید اسلامی برشمرده و می‌گفت این نظام هیچ تناقضی با احکام و فرامین شرعی ندارد. ملاعبدالرسول کاشانی هم در رساله انصافیه به حقوق آزادی و مفهوم تفکیک قوا همانند متفکران فرانسوی در نظام مشروطیت می‌پردازد و با تأثیرپذیری از آثار طالبوف و میرزا ملکم خان اندیشه خود را در باب مشروطه و قانون خواهی توضیح می‌دهد (آدمیت، ۱۳۸۷: ۲۴۹). او به ترقی و مدنیت گرایش داشت و مبنای آن را در نظم جماعت و نشر قانون و عدل می‌داند و در نظام مشروطه مردم و پادشاه، وزیر و وکیل را تابع قانون دانسته و هریک را مکلف به انجام آن می‌کند (همان: ۲۵۱). وجود مجلس را ضروری و ترقی اقتصادی و اجتماعی را امری لازم برمی‌شمارد. این مسئله شبیه اقدامی که ولتر، مونتسکیو، ژان ژاک روسو و اصحاب دایره المعارف در عصر روشنگری انجام دادند بود با این تفاوت که مضامین دست نوشته‌های روحانیون ایرانی بر قوانین اسلام استوار بوده اما آثار نویسندگان فرانسوی بر قوانین عرفی و حذف مذهب از نظام حکومتی آن کشور اتکا و جنبه مادی داشت که بر اساس اندیشه علمی و فلسفی جدید بود، به عنوان مثال: ولتر از عقل آدمی حمایت کرد و با دین کاری نداشت و روسو تابع احساس اما اندیشه دموکراسی و ناسیونالیسم بود و آزادی و برابری از جمله مفروضات اساسی نظریه قرارداد اجتماعی او است. روسو به آزادی می‌اندیشد و آن را به پای امنیت فدا نمی‌کند. اما در هر صورت با ظهور نظریه قرارداد اجتماعی، حفظ و پاسداشت آزادی و برابری شهروندان طرح می‌شود و تفکیک قوا به معنای نهادینه کردن آزادی و برابری شهروندان است (روسو، ۱۳۵۲: ۱۹۳).

مونتسکیو هم بر تفکیک قوا اصرار کرد اما علی رغم عدم علاقه به تعلیم دینی آن را وسیله مفیدی برای جلوگیری از تمرکز نامشروع قوای دولت می‌دانست. وی معتقد است: «وقتی قوه مقننه و قوه مجریه با همدیگر ادغام شدند و در اختیار شخص واحد یا هیأتی که زمامدار هستند قرار گرفتند دیگر آزادی وجود نخواهد داشت؛ زیرا باید از این ترسید که آن شخص یا هیأت، قوانین جابرانه وضع کند و جابرانه هم به موقع اجرا بگذارد و همچنین اگر قوه قضاییه از قوه مقننه و قوه مجریه مجزا نباشد باز هم آزادی وجود نخواهد داشت، چه آن که اختیار در مورد زندگی و آزادی افراد خودسرانه خواهد بود و وقتی قاضی خود مقنن بود و خودش هم اجرا کرد، اقتدارات او جابرانه خواهد بود. اگر یک فرد یا هیأتی که مرکب از رجال یا توده و اعیان است، این سه قوه را در عین حال با هم دارا باشد، یعنی هم قوانین را وضع کند و هم تصمیمات عمومی را به موقع اجرا بگذارد و هم اختلافات بین افراد را حل و فصل کند و هم جنایات را کیفر دهد، آن وقت همه چیز از بین می‌رود» (مونتسکیو، ۱۳۷۰: ۳۹۷).

بدین ترتیب، با پیدایش چنین اندیشه‌هایی که در قالب رسائل مراجع برجسته مطرح شد روحانیت خود را به عنوان رهبران اصلی در خط مقدم مبارزه با استبداد قرار دادند و با بسیج مردمی به طرق مختلف علیه حکومت قاجار به پا خاستند و دو تن از روحانیون برجسته یعنی سیدین بهبهانی و طباطبایی نقش بسزایی در شکل گیری این جریان عظیم داشتند. جرعه اصلی با سخنرانی آنان پیرامون واقعه کرمان در محرم ۱۳۲۳ق آغاز شد. زیرا حاکم آن شهر به خاطر آشوب فرقه‌ای که در آن دیار بوجود آمده بود مجتهد کرمان را در انتظار عمومی به فلک بست و با این اقدام به علما توهین کرد (شمیم، ۱۳۸۳: ۴۶۵). در پی این حادثه دو سید معروف به شدت از حکومت انتقاد نمودند. بعد از این واقعه، حادثه بانک پیش آمد زیرا رئیس بانک استقراضی روسیه در مدرسه مخروب و قبرستانی در حوالی بازار امیر تهران قصد احداث ساختمانی داشت و در این میان عمده ساختمان، جسد تازه زنی را از زیر خاک بیرون کشیده و در داخل چاهی انداختند و بلافاصله اخبار این موضوع به روحانیون رسید و آنان حضور و دخالت اجنبی در کشور و اقدام آنان را به شدت تقبیح و شرعاً عملی حرام اعلام نموده و به فاصله دو ساعت و به دست چند هزار نفر بنای روس‌ها را با خاک یکسان کردند و ساعت‌ها علیه استبداد خودکامگی اجانب در مساجد سخنرانی نمودند (دولت آبادی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۸). در ۱۴ شوال ۱۳۲۳ق نیز بر اثر جنگ‌های روسیه و ژاپن و بالا رفتن قیمت قند در تهران، علاءالدوله حاکم شهر تعدادی از تجار را احضار و سرزنش کرد و پیرمرد معمری به نام سید هاشم قندی را به شدت شتمات و مورد ضرب و شتم فراشان قرار داد. علما با شنیدن این خبر مردم را به بستن دکاکین فرا خواندند و بی درنگ عزل علاءالدوله، تأسیس مجلسی که به عرایض متظلمین برسد را خواستار شدند (کرمانی، ۱۳۶۲: ۳۲۷). اما حکومت به علما و مردم جسارت کرد و به دنبال آن سیدین، جماعت را به تحصن در جوار حضرت

عبدالعظیم دعوت کردند. این پیشامد به هجرت صغری معروف شد (کسروی، ۱۳۸۲: ۱۴). پس از آن اتفاق درخواست عدالتخانه در ایران برای نخستین بار پیشنهاد شد، یعنی مجلسی طبق شرع مقدس اسلام که اجرای قانون مساوات را نظارت نماید. در ظاهر شاه با درخواست آنان موافقت نمود اما بعد از چند ماه اوضاع طوری دیگر رقم خورد و عین‌الدوله صدراعظم مظفرالدین‌شاه تصمیم گرفت تا قدرت خویش را تثبیت و علما را در تنگنا قرار دهد. بنابراین، تصمیم گرفت تا شیخ محمد واعظ را دستگیر نماید اما با مقاومت طلبه‌ای بنام سید عبدالحمید مواجه شد و در نهایت او را پس از درگیری از پای درآورد. این اتفاق مجدداً سیدین را در تقابل حکومت قرار داد و آشوبی بزرگ در پایتخت به راه افتاد. سرانجام روحانیون به همراه عده زیادی از مردم به قم مهاجرت کردند و چندین هزار نفر نیز در سفارت انگلستان بست نشستند. بدیهی است حرکت دسته جمعی و خالی شدن شهر از آن‌ها اختلال وارد می‌کرد که برای مردم سنگین بود و جبران آن محال به نظر می‌آمد زیرا علما مصدر بسیاری از امور مذهبی و اجتماعی بودند و کلیه معاملات و روابط اقتصادی با مهر علما تنفیذ می‌یافت و همچنین آئین ازدواج، تقسیم ارث و پرداخت سهم امام از خمس همه با نظارت و دخالت روحانیون انجام می‌گرفت. سرانجام تلاش حکومت برای ختم قائله و سرکوب مخالفان نتیجه‌ای نداشت. در همین راستا علما بیانیه‌ای صادر و خواسته خویش را مجدداً مطرح نمودند. سرانجام با پافشاری آنان مظفرالدین‌شاه فرمان مشروطیت را صادر کرد (وزارت امور خارجه ایران، ۱۳۷۰: ۱۳۸).

بدین طریق، روحانیت شیعه با بسیج مردمی انقلاب مشروطه را به ثمر رساندند و از ظرفیت موجود برای نابودی نظام استبدادی که قرن‌ها بر حیات اجتماعی این سرزمین سایه افکنده بود بهره بردند زیرا فضای اجتماعی ایران دینی بود و روحانیون مورد حمایت اقشار جامعه بودند. به یقین نقش مردم به ویژه در شهرها از اهمیت بسزایی برخوردار است و علما بدون پشتوانه مردمی هرگز نمی‌توانستند علیه نظام سلطه قیام کنند. سخنرانی‌ها، بیانیه‌ها و تألیفات مهم آنان که قوانین اسلام را با مشروطه تطبیق دادند و پیشرو بودن این گروه و متقاعد کردن مردم در براندازی استبداد و نیز برپایی حکومتی مردمی و مجلسی طبق شرع اسلام رویکرد اصلی آنان در این جنبش بود. شایان ذکر است که سید محمد طباطبایی قبل از همکاری با سید عبدالله بهبهانی با سید جمال الدین اسدآبادی همکاری نزدیکی داشت و مؤسس یکی از نخستین مدارس جدید در تهران بود و پسرش محمدصادق را برای آموختن زبان‌های اروپایی به استانبول فرستاد. این پسر رابط مهم میان انجمن مخفی، بازار و علمای برجسته تهران نیز بود. این انجمن از جمله مراکزی بود که پیش از انقلاب با هدف اسلامیت، عدالت و اصلاح امورات کشور شکل گرفت و سید محمد طباطبایی در آن عضویت داشت (آبراهامیان، ۱۳۸۳: ۱۰۳ - ۱۰۲). البته برخی از روحانیون برخلاف همتایان خویش که از نظام مشروطه حمایت کردند با احتیاط نسبت به این مسئله نگریستند و برخوردی منفی و یا محافظه کارانه به مشروطیت داشتند و در رسائل خود مسائلی را مطرح نمودند که بیانگر عدم اطمینان آنان به تشکیل مجلس و قانون اساسی است و در این خصوص ادله‌ای را در نظر گرفتند و بدینانه مشروطه را تلاش بیگانگان برای نفوذ در سنت و مذهب مردم برشمردند. عدم پذیرش آزادی به دلیل مقیدات شرعی و نیز نپذیرفتن مساوات از آن لحاظ که افراد مسلمان را با پیروان سایر مذاهب یکسان قرار می‌داد مخالفت این قشر از علما را برانگیخت. یکی از مسائلی که معمولاً مخالفان مشروطه ناگزیر از توجه و شرح آن بوده‌اند بحث استبداد است و این که موضع گیری نظری و عملی آنان در جهت استبداد و خود کامگی قرار دارد. مهم‌ترین پاسخ مخالفان مشروطیت به این انتقاد رساله کشف المراد من المشروطه و الاستبداد از محمد حسین بن علی اکبر تبریزی است. وی در سنجش مشروطه و استبداد با شرع نتیجه می‌گیرد که مشروطه نسبت به استبداد در مرتبه دورتری از شریعت قرار دارد و در بیان استبداد می‌گوید: «سلطان و اجزای دیوان یا سایر مسلمانان در احکام قرآن و دین خاتم پیغمبران متفق و شرکت دارند و خود را محکوم به حکم شرع می‌دانند و در واجبات و محرمات شرع قولاً و اعتقاداً افکاری ندارند، بلی بعضی در عمل معصیت کار می‌باشند ... این است که فقها در کتب شرعیه تعبیر از آن‌ها در آن حال به ظلام یا سلطان جائر می‌نمایند و اعوان آن‌ها را اعوان ظلمه می‌خوانند». پس مستبدین یا حکومتگران در زبان نفی شریعت نمی‌نمایند و عییشان فسق و معصیت کاری شأن است در حالی که در مشروطه از اول سلطنت گرفته تا آخر قوانین و جزئیات، خلاف شرع انور است (قادر، ۱۳۸۲: ۲۳۵). وی معتقد بود که الزام مردم به رعایت قوانینی که ریشه دینی و شرعی ندارند بدعت است. البته نائینی در پاسخ به او گفت: بدعت وقتی است که حکمی را که جزء مقررات شرع نیست، شرعی نشان دهند و اگر به هنگام تدوین قوانین قانونگذاران آن احکام را جزو فرامین شرعی قلمداد نمایند این امر بدعت نخواهد بود و الزام و التزام به تبعیت از آن مغایر شرع نیست (آبادیان، ۱۳۹۲: ۲۳۸).

شیخ فضل‌الله نوری از روحانیون با نفوذ عصر مشروطه هم از جمله افرادی بود که دیر به جرگه مبارزه با استبداد پیوست و زود به آن پشت کرد و با این اقدام به محمدعلی شاه قاجار بهانه داد تا به مشروطه خواهان بتازد. وی پادشاه را سایه خدا و ولی امر تلقی کرد و اطاعت از او را واجب و شرعی و وجود سلطنت را برای بسط عدل و امنیت لازم و تضعیف آن را به ضرر اسلام دانست و با این تفکر تعدادی از مجتهدان را به اردوی خود جذب کرد و اینها به نوبه خویش بازاریان را در حمایت از مشروطیت متزلزل کردند و زمینه را برای کودتای محمد علی شاه فراهم ساختند (فوران، ۱۳۸۷: ۲۷۹). این روحانی عالی رتبه آزادی بیان و آزادی قلم، برابری در مقابل قانون و قانون گذاری توسط مجلس را محکوم کرد و مسأله وکالت نمایندگان مجلس توسط مردم را امری نادرست برشمرد و آن را به علما اختصاص داد که باید آن‌ها در قانون گذاری طبق شرع اسلام دخالت کنند در غیر این صورت بدعت است و بر این باور بود در سایه حمایتی که در قانون اساسی از آزادی بیان و آزادی قلم شده است مطالب ضد دینی منتشر خواهد شد. مساوات در برابر قانون هم باعث می‌شود که بین مسلمانان با غیر مسلمانان فرقی نباشد و این برخلاف شرع مقدس اسلام می‌باشد که از سوی مرتدین مطرح شده است (انصاری، ۱۳۶۹: ۱۹۸).

به هر طریق، با این طرز تفکر به مقابله با مشروطه خواهان برخاست و امام جمعه سلطنت طلب تهران را در تشکیل سازمانی با عنوان انجمن محمدی (ص) یاری کرد و از همه مسلمین صدیق خواست تا برای دفاع از شریعت در برابر مشروطه طلبان کافر در میدان توپخانه جمع شوند. وی در آن گردهمایی، فکر برابری را بدعت خارجی خواند. بی ثباتی، تنزل اخلاقی و تنزل فکری را به نفوذ مخرب میرزا ملکم خان نسبت داد و اعلام کرد لیبرال‌های مجلس همانند ژاکوبین‌های فرانسه به سوی سوسیالیسم، آنارشیزم و نیهیلیسم (پوچ گرایی) می‌روند (آبراهامیان، ۱۳۸۳: ۱۲۰). بعد از مدتی نیز وقتی حمایت سیدین و مراجع نجف و کربلا را از مشروطه خواهان مشاهده نمود در جریان اصلاح قانون اساسی پیشنهاد داد تا ماده مهمی گنجانده شود که براساس آن کلیه مصوبات با احکام اسلامی محرز و ثابت گردد و پنج نفر از فقهای عظام ناظر بر قوانین باشند تا بدین وسیله مطابق شرع عمل شود. بدین ترتیب، روزنامه مجلس در شماره ۱۲۲ مورخ چهارشنبه ۱۴ جمادی‌الاول، مصوب مورخ ۳ جمادی‌الاول مجلس را مبنی بر نظارت پنج تن از فقها به چاپ رساند (رضوانی، ۱۳۶۲: ۱۷ و مدرسی، ۱۳۶۶: ۳۰).

با این وجود، پس از این اقدامات و پیشنهادات شیخ باز هم راضی نشد و به همراه عده‌ای از یاران خود در حرم حضرت عبدالعظیم متحصن شد و انقلاب مشروطه را انحراف از دین خواند و همه روزه ضمن ایراد سخنرانی حکومت مشروطه را خلاف شرع دانست و تقاضای جدی از شاه به عمل آورده که باید مشروطه مشروعه شود و طبق استدلال برخی از علما که چون پادشاهان در زبان به نفی قوانین شرع نمی‌پردازند و تنها عییشان آن است که به فرمان شریعت عمل نمی‌کنند پس فاسق معصیت کارند، حال آن که مشروطه خواهان کافرند چون در زبان و هم در رفتار مخالف شریعت عمل می‌کنند و ضروریات دین را منکرند، گناهکار هستند. (تبریزی، ۱۳۷۷: ص ۱۱۰) سرانجام این تحصن یکی از بهانه‌ای مهم فاتحان تهران برای اعدام شیخ فضل‌الله در ۱۳ رجب ۱۳۲۷ ق شد (ملک‌زاده، ۱۳۷۱، ج ۶: ۱۲۶۸). به هر حال، روحانیون ایران پیرامون انقلاب مشروطه و موازین آن دو نگرش مثبت و منفی را اتخاذ کردند و هریک دلایلی را هم مطرح نمودند که به اختصار بدان پرداخته شد. اما در فرانسه از قرن‌ها پیش تا زمان انقلاب کبیر در سال ۱۷۸۹ م، روحانیت همگام با دولت بر زندگانی مردم سایه افکنده بود و پیوند ما بین کلیسا و دربار امری مهم محسوب می‌شد. آنان طی سالیان متمادی به شوکت و مکتت زیادی از طریق جمع آوری اعانه، اوقاف و نذورات دست یافته بودند به طوری که، اکثراً به جای پرداختن به امور معنوی، دنیاگرایی را مد نظر قرار داده و به همین سبب به فساد گرائیدند. حتی اصلاحات مذهبی هم نتوانست فساد و تجملات آنان را پالایش نماید. در آن کشور عده زیادی از روحانیون از حکومت طرفداری می‌کردند زیرا منافع آن‌ها با شاه پیوند خورده بود و به خوبی می‌دانستند که اگر از حاکمیت مطلقه حمایت کنند جایگاه اجتماعی خویش را حفظ خواهند کرد. چیزی شبیه به علمای مواجب بگیر و مرتجع دربار قاجار مانند امام جمعه تهران که روابط مالی و خویشاوندی با دربار داشت. از طرفی هم، جنگ‌های هفت ساله فرانسه و انگلستان (۱۷۵۶ - ۱۷۶۳ م)، اسراف و ولخرجی‌های دربار، اشراف و روحانیون، بحران کشاورزی سال ۱۷۸۸ م. همراه با زمستان سرد، بحران مالی، ورشکستگی دولت، مالیات‌های سرسام آور نارضایتی عمومی را در پی داشت و به شورش‌های دهقانی دامن زد. در چنین شرایطی بود که لوئی شانزدهم پادشاه فرانسه دستور برگزاری مجلس طبقات سه گانه (اتازنرو)، را که ۱۷۵ سال برگزار نشده بود صادر کرد. این مجلس در ۵ مه ۱۷۸۹ م. تشکیل شد که اسقف‌های اعظم، اسقف‌ها، رؤسای صومعه‌ها به اعتبار شغل خود حضور چشمگیری داشتند (دورانت، ۱۳۷۳، ج ۱۰: ۹۶۰ و کورزین، ۱۳۹۵: ۲۵).

هدف شاه اخذ مالیات و سامان دادن به اوضاع بود ولی اجرای این تدابیر دیگر کارایی نداشت. در این مجلس بین طبقه سوم یعنی عامه مردم و طبقات ممتاز اختلاف پیش آمد زیرا روحانیت می‌خواستند حقوق مدنی روستاها لغو و سهم بیشتری از عشریه را تصاحب کنند و کشیشان نیز درصدد ارتقاء رتبه بودند (همان: ۹۶۰). اشراف هم حاضر به پرداخت مالیات نبودند، بنابراین، شاه موافقت کرد که تعداد نمایندگان طبقه سوم با مجموع دو طبقه دیگر برابر شود. این تصمیم و شرایط بحرانی کشور و خشم عمومی علیه امتیازات روحانیت باعث جنجال و تقابل مردم با نجبا و روحانیون شد و سرانجام به انقلاب منجر گردید. با سقوط زندان باستیل در ۱۴ ژوئیه ۱۷۸۹م. و پس از آن با صدور اعلامیه ۱۷ ماده‌ای حقوق بشر در روز ۲۶ اوت ۱۷۸۹م. حاکمیت استبدادی فرو پاشید و انقلاب کبیر فرانسه به پیروزی نائل آمد (نقیب زاده، ۱۳۸۳: ۴۶ - ۴۵). پس از این رویداد بزرگ جهت بهبود اقتصاد کشور جمعی از نمایندگان به رهبری کشیش اوتون موسوم به تالیران و به یاری میرابو و سی‌یس پیشنهاد کردند که املاک روحانیون به نفع دولت ضبط شود (۱۰ اکتبر ۱۷۸۹م.) و بنای پیشنهاد خود را این اصل قرار دادند که طبقه روحانی تنها حق استفاده از املاک کلیسا در راستای کمک به بینوایان، احداث بیمارستان و مدرسه و ترمیم کلیسا را دارند و مالک محسوب نمی‌شوند و باید به ترویج دین بپردازند. به هر طریق، عده‌ای از روحانیون با این نظر موافقت کردند و در نهایت با اکثریت آراء تصویب شد. سپس مجلس در ۲ نوامبر ۱۷۸۹م. قانونی بدین شرح وضع نمود: «املاک کلیسا در اختیار ملت است ... ملت مستقیماً چنان که باید و شاید مصارف مراسم مذهبی و حقوق روحانیون و مخارج نگهداری فقرا را خواهد پرداخت و این اقدام را بر حسب اجازه و تحت نظارت انجمن‌های ایالات و ولایات انجام خواهد داد. بدین ترتیب، مجلس رسماً در ممالک فرانسه مؤسسات خیریه را دایر ساخت و با تأدیه مستمری منظم موجبات ادای مراسم دینی را در سراسر فرانسه تأمین و فراهم می‌کرد و از این محل مبلغ صد میلیون فرانک اعتبار تصویب کرد که بعدها به هشتاد میلیون تقلیل یافت (ماله، ۱۳۶۷: ۳۹۲). در تابستان ۱۷۹۰م. اصلاحات ارضی به تصویب مجلس رسید و دولت یک پنجم اراضی که در اختیار کلیسا بود را مصادره کرد تا با فروش این اراضی مشکل پولی بر طرف گردد (Furet, 1989: 114). مجلس بعدها قانونی تصویب کرد که به روحانیون حقوق بدهد تا از حکومت جدید اطاعت کنند، پاپ بی درنگ آن را محکوم کرد به طوری که، تعدادی از روحانیون دولت و انقلابیون را انتخاب کردند و عده کثیری نیز به مقررات کلیسا پایبند ماندند (ماله، ۱۳۶۷: ۳۹۳). سپس مجلس با برداشتن نظام فئودالیسم و نیز قطع عشریه کلیسا و با اعلام پایبندی به حقوق بشر و تدوین قانون اساسی قدرت روحانیت را به شدت کاهش داد (Doyle, 1989: 121). مجمع ملی، کلیسا را نوعی قدرت عمومی می‌دانست و از کشیشان خواست که به قانون مدنی و قانون اساسی سوگند یاد کنند، پس علی‌رغم مخالفت پاپ عده‌ای پذیرفتند و برخی نیز قبول نکردند (غفاری فرد، ۱۳۸۴: ۱۲۸).

به هر حال، دولت با این اقدام قصد داشت تا همه اقشار جامعه از قانون اساسی تبعیت کرده و مطیع مجلس باشند تا از این طریق صلح و عدالت ایجاد، آزادی مذهب برقرار، قوای سه گانه تفکیک و کلیسا را از دخالت در امر سیاست برحذر دارد (دولاندن، ۱۳۸۸، ج ۲: ۱۸۹).

از سویی، مونتینارها تا زمان سقوط با اعمال فشار بر حکومت امتیازات روحانیون را نسبت به آنچه که مجلس در نظر گرفته بود به شدت کاهش داده و جایگاه آنان را به طور کامل متزلزل نمودند (اسکاچپول، ۱۳۸۹: ۲۱۷)، و با مصادره اراضی و واگذاری به کشاورزان و خرده مالکان اسقف‌ها را در تنگنا قرار دادند (همان: ۲۲۰)، و مخالفان را به تیغه گیوتین سپردند (مور، ۱۳۷۶: ۱۱۹). در فرانسه پادشاه قدرت خویش را ودیعه الهی قلمداد کرد نظیر پادشاهان ایران که تا قبل از مشروطیت خود را ظل‌الله خطاب می‌کردند. اینان برای مشروعیت بخشیدن به حکومت خود رأی علما را نیاز داشتند و آنان هم با قرار گرفتن در کنار سلاطین به آن‌ها مشاوره می‌دادند. این مسأله برخی از روحانیون افراطی را از جامعه دور کرد و باعث شد تا مردم نسبت به این قشر بدبین شوند. البته روحانیونی هم در هر دو کشور بودند که به مردم گرایی مشهور بوده و نحوه حکومت زمامداران را نکوهش و از منافع فرودستان به خوبی پشتیبانی می‌کردند و همانطور که در انقلاب مشروطه ایران شاهد هستیم که چطور بسیج مردمی بر ضد مستبدان تشکیل دادند و یا در فرانسه تالیران از عناصر انقلابی حمایت و حتی حاضر شد اموال روحانیون به نفع آنان مصادره شود، اما در ایران پیش از مشروطه بر خلاف فرانسه پیش از انقلاب، کفه ترازو به نفع روحانیت مردمی و مبارز با استبداد می‌چربید و اساساً نهاد مرجعیت دینی را زمینداران بزرگ و وابستگان دربار تشکیل نمی‌دادند بنابراین، نفوذ اجتماعی و قدرت بسیج مردمی آنان نیز قابل مقایسه با روحانیون کلیسا در فرانسه نبود. فرانسویان پس از انقلاب با توجه به ساختار جامعه و شرایط روحانیت، دیانت را

از سیاست جدا کرده و به مرور زمان روحانیون را به انزوا کشاندند. پس بدین شکل، جامعه سکولار شد. اما در ایران پس از انقلاب مشروطه روحانیت قوانین اسلامی را حفظ کردند و پیوند دین و دولت همچنان برقرار ماند و حتی قانون اساسی را نیز با در نظر گرفتن موازین شرع تدوین نمودند و مصوبات مجلس قبل از تصویب نهایی باید از نظر علما می‌گذشت. برای این منظور کمیسیونی مرکب از آقایان سیدعبدالله بهبهانی، سیدمحمد طباطبایی و شیخ فضل‌الله نوری و عده‌ای دیگر از نمایندگان روحانی مجلس تشکیل شد و درباره مواد قانون اساسی و تطبیق آن با شرع به مطالعه و مذاکره پرداختند (شمیم، ۱۳۸۳: ۴۷۰). و در آخر، نظارت پنج تن از مجتهدان تراز اول را بر مصوبات مجلس به رسمیت شناختند و آن را در ماده دوم متمم قانون اساسی قرار دادند تا امری خلاف شرع صورت نگیرد. اما در فرانسه پس از پیروزی انقلاب مجمع ملی روحانیت را در سیاست دخالت نداد و حتی آنان را وادار کرد تا تحت لوای حکومت و قانونی که توسط عناصر غیر روحانی تصویب شده بود قرار بگیرند. قانون اساسی آن کشور برعکس ایران جنبه دینی نداشت، فرانسوی‌ها املاک و دارایی روحانیون را ضبط و حق گردآوری ثروت هنگفت را از آنان سلب و تنها اجازه دادند به صورت محدود نذورات را در ید داشته باشند. اما در ایران روحانیت همچنان بر اوقاف نظارت داشت و طبق احکام اسلامی خمس و زکات و سایر وجوهات شرعیه را همچون گذشته دریافت کرده و قدرت خویش را حفظ نمودند. دولتمردان فرانسه با حذف حقوق و امتیازات اشراف، فتوادل‌ها و روحانیون مالکیت خصوصی نوینی بنیادگذاری کردند و تغییرات اساسی را در ساختار تشکیلاتی و حکومتی بوجود آوردند (اسکاچپول، ۱۳۸۹: ۲۰۸). در ایران هم انقلاب مشروطه ساختار استبدادی حاکمیت را تغییر داد و بتدریج احزاب و گروه‌های دینی و غیر دینی با آرمان‌های مختلف پدیدار شدند. در هر دو کشور طبقات فرودست جامعه علیه نظام سلطنتی به پا خاستند اما رهبری انقلاب ایران را دو گروه روحانی و روشنفکر تشکیل دادند که نقش عناصر روحانی پر رنگ بود ولی در فرانسه همانطور که بیان شد، افکار روشنفکرانی همچون؛ روسو، مونتسکیو و ولتر حاکم بود و رهبری آنان را ابتدا جمهوری خواهان میانه رو یا بورژوا و سپس جمهوری خواهان مساوات طلب و هیأت مدیره به عهده گرفتند. زیرا جایگاه روحانیت در انقلاب فرانسه مانند روحانیون ایرانی نبود و در آن سرزمین برخلاف ایران روشنفکران حضور چشمگیری داشتند و مونتیزارها سیاست ضد مذهبی پیش گرفتند به طوری که، توکویل معتقد است که با وجود آن همه تلاش برای وقوع انقلاب، نتیجه کار به خاطر این که همه طبقات از آزادی بهره‌مند نشدند و یک دفعه امتیازات خویش به نفع لیبرال‌ها را از دست دادند دموکراسی نبود (توکویل، ۱۳۶۹: ۸۰).

نتیجه‌گیری

انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه از نوع انقلاب اجتماعی به شمار می‌روند که تغییر سریع و اساسی در ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه به همراه داشت که در آن طبقات فرودست جامعه در جهت حذف بی‌عدالتی، فساد مالی و استبداد حاکمیت قیام کردند. شایان ذکر است که انقلاب‌های اجتماعی تنها از حیث ملی اهمیت ندارند بلکه اغلب موجب رشد الگوها، اندیشه‌ها و خواسته‌های بزرگ بین‌المللی نیز می‌شوند، به ویژه اگر این تحولات در کشورهایی روی دهد که از نظر جغرافیای سیاسی مهم، از نظر غنای فرهنگی مشهور و از نظر وسعت نیز پهناور باشند. بنابراین، چنین جنبش‌هایی هم در سطح داخلی اثر گذار هستند و هم در سطح بین‌المللی، بدین جهت، مطالعه آن‌ها به صورت تطبیقی اهمیت دارد. انقلاب کبیر فرانسه با توجه به گستردگی آن، پیشرو انقلاب‌ها در برخی کشورها شد به طوری که، روشنفکران و طبقات فرهیخته این جوامع با توجه به ساختار اجتماعی و سیاسی کشور خویش از آرمان‌های آن تا حد امکان بهره بردند که ایرانیان نیز از این قاعده مستثنی نبودند و از طریق کتاب‌ها و مطبوعات با حقیقت انقلاب آشنا شدند و البته سعی نمودند تا با در نظر گرفتن شرایط جامعه از آن الگو برداری نمایند. در این میان نقش طبقه روحانیت در بسیج مردمی چشمگیر بود و برخلاف فرانسوی‌ها که روشنفکران در رأس هرم مبارزه قرار داشته و روحانیون را در انزوا و حاشیه گذاشته بودند و اینچنین انقلاب خود را پیش بردند، روحانیون برجسته ایرانی به عنوان رهبران اصلی در کنار عناصر روشنفکر توانستند از ناراضیاتی عمیق مردم با توجه به ورود ایران به عصر جدید و شکست‌های متعدد از نیروهای بیگانه و استعمار آنان که با استبداد داخلی نیز همراه بود و بدین شکل، تعارضی عمیق ایجاد نموده بود سود جسته و روحیه انقلابی را در آنان تقویت نمایند. در این میان روحانیت که تا قبل از ترویج اندیشه مشروطه خواهی تنها از منظر دینی و تفاسیر مذهبی قابل دسته بندی بود، پس از آن با مسائل جدیدی در حوزه آزادی، قانون، امنیت و عدالت اجتماعی مواجه گردید، پس موضع خویش را در برابر هریک

اعلام داشت. انقلاب مشروطه که نقطه آغازین ورود ایران به عصر جدید محسوب می‌شد، سبب گردید که میان نیروهای سیاسی و از جمله روحانیت شکاف بزرگی در رابطه با سنت و تجدد و انقلاب شکل گیرد. در این باره، میان روحانیت تقسیم‌بندی‌های عمده‌ای به وجود آمد که می‌توان آن‌ها را در سه گروه شریعت‌مداران، عدالت‌محوران و نوگرایان دینی تفکیک پذیر دانست. اگرچه که تعدادی از علمای سنت گرا با مشروطه مخالفت نمودند اما اکثریت با جریان این نهضت همراه شدند و با فتوای مذهبی و بی‌پروا به پیشبرد اهداف نهضت یاری رساندند و آزادی، برابری، تفکیک قوا را مطرح نموده و آن را طبق شرع اسلام برشمردند. با این که توده‌ها به سبب عدم توجه کافی آگاهی‌چندانی از مشروطیت نداشتند و پس از انقلاب جامعه با مشکل و بحران مواجه شد اما به هر حال، عملکرد قشر روحانیت در شکل‌گیری انقلاب قابل تأمل است و نمی‌توان به سادگی از آن گذشت زیرا علماء می‌خواستند از طریق مشروطه اسلام واقعی که بر مبنای مساوات استوار است را در جامعه گسترش دهند. چه بسا اگر سایر نیروهای مشروطه خواه اعم از روشنفکران غیر دینی برای حفظ منافع مردم با روحانیت به طور کامل متحد می‌شدند انقلاب دستاوردهای بزرگتری را به دنبال می‌داشت. اما در فرانسه جنبش اجتماعی به لحاظ ایدئولوژیک تجسم آرمان‌های مکتب لیبرالیسم بود و توسط طبقه سرمایه داری به ویژه روشنفکران مدرن رهبری شد که نظام فئودالیسم و اشرافیت و قدرت روحانیت را در جامعه کنار نهاد و بدین‌صورت، کشور دچار تحول و دگرگونی شد. در حقیقت روح اوامنیستی که ریشه در عصر رنسانس اروپا داشت در فرانسه رسوخ کرد. آنان با جدایی دیانت از سیاست بر خلاف انقلابیون ایرانی سکولاریسم را رواج دادند اما بسان ایرانیان چون از تفکر واحدی بهره نبردند دچار بحران شدند، کلیسا نیز امتیازات خویش را از دست داد و دیگر قدرت جدی نیافت.

منابع

- آبادیان، حسین. (۱۳۹۲). مفاهیم قدیم و اندیشه جدید (درآمدی نظری بر مشروطه ایران)، تهران، چ ۲، کویر.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۳). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران، چ ۲، نی.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۸۷). ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، تهران، گستره.
- آژند، یعقوب. (۱۳۸۸). تاریخ‌نگاری در ایران، تهران، چ ۲، گستره.
- اسکاچپول، تدا. (۱۳۸۹). دولت‌ها و انقلاب‌های اجتماعی، ترجمه سید مجید روئین تن، تهران، سروش.
- انصاری، محمد. (۱۳۶۹). شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت، تهران، امیر کبیر.
- برینتون، کرین. (۱۳۶۶). کالبد شکافی چهار انقلاب، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، چ ۴، نو.
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی سیاسی، تهران، چ ۱۸، نی.
- تبریزی، محمد حسین بن علی اکبر. (۱۳۷۷). کشف المراد من المشروطه و الاستبداد، کتابخانه شخصی دکتر زرگری نژاد.
- توکویل، آلکسی. (۱۳۶۹). انقلاب فرانسه و رژیم پیش از آن، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، چ ۲، نقره.
- دالین؛ زاگلادین؛ پاولوا؛ سکاژکین؛ مانفرد. (۱۳۵۸). فرانسه در عصر انقلاب‌ها، ترجمه فریدون شایان، چ ۱، تهران، نگاه.
- دورانت، ویل. (۱۳۷۳). تاریخ تمدن (روسو و انقلاب)، چ ۱۰، ترجمه ضیاء الدین علانی طباطبایی، تهران، چ ۴، علمی و فرهنگی.
- دولاندلن، شارل. (۱۳۸۸). تاریخ جهانی، ترجمه احمد بهمنش، چ ۲، تهران، چ ۱۲، انتشارات دانشگاه تهران.
- دولت آبادی، یحیی. (۱۳۶۲). حیات یحیی، چ ۲، تهران، فردوسی.
- رضوانی، هما. (۱۳۶۲). لوائح آقا شیخ فضل‌الله نوری، تهران، نشر تاریخ ایران.
- روسو، ژان ژاک. (۱۳۵۲). قرارداد اجتماعی، ترجمه منوچهر کیا، تهران، چ ۲، گنجینه.
- زرگری نژاد، غلامحسین. (۱۳۷۴). رسائل مشروطیت، تهران، کویر.
- زله، گاستون. (۱۳۴۷). تاریخ روابط بین‌المللی در قرون جدید (از کریستف کلمب تا کرامول)، ترجمه قاسم صنعوی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
- شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۳). ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، چ ۲، زریاب.
- صفایی، ابراهیم. (بی‌تا). ده نفر پیش‌تاز، (حاج آقا نورالله اصفهانی)، بی‌نا، بی‌جا.
- غفاری فرد، عباسقلی. (۱۳۸۴). تاریخ اروپا از رنسانس تا پایان جنگ جهانی دوم، تهران، فرهنگ.
- فوران، جان. (۱۳۸۷). مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی)، ترجمه احمد تدین، تهران، چ ۸، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- قادر، حاتم. (۱۳۸۲). اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران، تهران، چ ۴، سمت.
- کسروی، احمد. (۱۳۸۲). تاریخ مشروطه ایران، تهران، مؤسسه انتشارات آگاه.
- کرمانی، ناظم الاسلام. (۱۳۶۲). تاریخ بیداری ایرانیان، به اهتمام علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران، آگاه.

کورزین، فیلیس. (۱۳۹۵). انقلاب فرانسه، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران، ققنوس.
 ماله، آلبر. (۱۳۶۷). تاریخ قرن هجدهم و انقلاب کبیر فرانسه و امپراطوری ناپلئون، تهران، دنیای کتاب.
 مدرسی، علی. (۱۳۶۶). مدرس، ج ۲، تهران، بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی.
 ملک‌زاده، مهدی. (۱۳۷۱). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۶، تهران، چ ۳، علمی.
 مور، برینگتون. (۱۳۷۶). ریشه‌های اجتماعی دیکتاتوری و دموکراسی، ترجمه حسین بشیریه، تهران، مرکز.
 موتسکیو، شارل. (۱۳۷۰). روح‌القوانین، ترجمه علی اکبر مهتدی، تهران، امیرکبیر.
 نائینی، شیخ محمد حسن. (۱۳۶۰). تنبیه الامه و تنزیه المله یا حکومت از نظر اسلام، به کوشش سید محمود طالقانی، تهران، چ ۷، شرکت سهامی انتشار.
 نجفی اصفهانی، نوراله. (۱۳۸۴). مقیم و مسافر، ترجمه موسی فقیه خانی، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر.
 نقیب زاده، احمد. (۱۳۸۳). تاریخ دیپلماسی و روابط بین‌الملل از پیمان و ستفالی تا امروز، تهران، چ ۲، قومس.
 وزارت امور خارجه. (۱۳۷۰). نهضت مشروطه ایران بر پایه اسناد وزارت امور خارجه، تهران، نشر اسناد، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

References:

Doyle, W. (1989). The Oxford History of French, Revolution. London. Oxford.

Furet, F. (1989). Night of august4, article dictionary of the French revolution. Harvard university.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی